

هر سوره بسان مجموعه‌ای منظم

ایرج گلجانی امیرخیز

دانشگاه بین‌المللی امام خمینی، قزوین

چکیده

از آن‌جا که موضوعات متنوع و فراوانی در اغلب سوره‌های قرآنی مطرح می‌شوند که گاه در نگاه نخستین، پراکنده و بی‌ارتباط و گسسته می‌نمایند، ضروری است از زوایای گوناگون؛ گمان باطل «پریشان‌گویی» از ساحت کلام الهی زدوده شود؛ زیرا اگر هر سوره حاوی پیام و محوری مشخص نباشد و موضوعات آن بر حول غرض و مقصدی نهایی استقرار نیابند؛ در چنین وضعیتی، دسته‌بندی مجموعه‌ای از آیات در هر سوره به صورت توفیقی چه دلیل قاطع و صریحی خواهد یافت؟ لذا کشف وحدت در کثرتی این چنین، اقدام بایسته‌ای است تا از رهگذر آن، مخاطب قرآن، در هر سوره با یک مجموعه منسجم، منظم و هدف‌دار مواجه شود. نوشتار حاضر از طریق:

۱- ارائه ویژگیهای نظام‌مند در سوره‌های قرآنی

۲- دلایل عقلی

۳- شواهد قرآنی و روایی، و...

۴- ارائه چند نمونه برای تأیید نظریه

عهده‌دار انجام این امر می‌باشد.

کلید واژه‌ها: سوره؛ مجموعه منظم؛ غرض نهایی.

مقدمه

قرآن کریم همچون سایر کتب آسمانی همواره و از ابعاد گوناگون مورد توجه محقق و دانش‌پژوهان قرار داشته است. در گستره‌ای عام می‌توان مطالعات و

تحقیقات انجام گرفته را در محورهای زیر در نظر گرفت:

۱- مباحث سندشناسانه قرآنی: از نظر نزول آیات و سور و چگونگی ثبت و نگارش و جمع آوری آنها و همچنین چینش آیات و سور و این که فرآیندهای مذکور از نظر سندشناسی توفیقی و با اشراف اوامر و حیانی صورت گرفته و یا تا چه حد با اجتهاد بشری بوده و آیا این اجتهاد با تقریر و رضایت و اجازه وحی بوده یا خیر؟ که در مجموع سندیت قرآن را تبیین می کند.

۲- مباحث مفهوم شناسانه قرآنی: که شامل انواع تفاسیر اعم از تفاسیر آیه به آیه و تفسیر موضوعی با جهتگیریهای کلامی، فلسفی، اخلاقی، عرفانی، فقهی و علمی می باشد.

۳- مباحث متن شناسانه قرآنی: که شامل ویژگیهای خاص متن قرآن است به گونه ای که شناخت ضابطه مند و صحیح قرآنی بدون آنها میسر نمی باشد. مانند آیات محکم و متشابه، ناسخ و منسوخ، اسباب نزول، حقیقت و مجاز، مقدم و مؤخر، مجمل و مبین، عام و خاص و ارتباط آیات و سور و...

۴- مباحث اعجاز شناسانه قرآنی: که شامل وجوه اعجازی قرآن از قبیل زیبایی شناسی، اخبار غیبی، موضوعات علمی و... می شود.

از نظر سندشناسی فرض مابتنی بر توفیقی بودن ترتیب آیات قرآنی می باشد چه در غیر این فرض نمی توان حکمتها و لطایف شگفت انگیز موجود در ارتباطهای آیات قرآنی را به بعد و حیانی آن انتساب داد. همچنین موضوع مورد بحث در ارتباط با مباحث مفهوم شناسانه قرآنی می باشد، زیرا تحلیل مفهومی آیات سوره نشانگر محورها و اهداف سوره است. نیز موضوع معیارهای حاکم بر اهداف سور قرآنی ارتباط تنگاتنگی با مباحث متن شناسی قرآن دارد، زیرا دسته بندیهای موجود در چینش آیات و نحوه تألیف آنها و همچنین علایم لفظی در آیات، اهداف حاکم بر سوره های قرآنی را نشان می دهد. همچنین از بعد اعجاز شناسانه نیز می توان تألیف شگفت انگیز آیات در درون سوره ها را در جهت ایجاد شخصیت سوره ها، مورد تحقیق قرارداد، مشروط به آن که با کشف ویژگیهای منحصر به فرد ارتباط آیات و شاکله هدفمند سور قرآنی، فرادستی این بعد را از توان بشری اثبات نمود.

سخن فخر رازی در این باره خواندنی است:

«و هر کس در لطایف نظم و بدایع ترتیب این سوره تأمل کند، خواهد دانست که قرآن همانطور که از جهت فصاحت الفاظ و شرافت معانیش معجزه است، همچنین به سب نظم و ترتیب آیاتش هم اعجاز دارد و شاید کسانی که گفته‌اند: از جهت شیوه و اسلوبش معجزه است همین منظور را داشته‌اند»^(۱).

هر سوره بسان مجموعه‌ای منظم

پیش فرض وجود اهداف حاکم بر سور قرآنی، برقراری نظم‌ی ویژه است که هر سوره را علی‌رغم وجود تنوع موضوعات درونی آن، از آفت درون پریشی و سیرتی جُنگ وار و گسسته برکنار نگه دارد. زیرا فقدان یک نوع قصد و عمد سامان دهنده در چینش آیات هر سوره، عامل «تصادف» را درگردهمایی آیات قرآنی حاکم می‌سازد.

برای اثبات «نظم مجموعه‌ای» در سور قرآنی سه طریق وجود دارد:

- ۱- وجود ویژگیهای نظام‌مند که از سور قرآنی مجموعه‌های منظم می‌سازد؛
- ۲- وجود دلایل عقلی بر نظم مجموعه‌ای در سور قرآنی،
- ۳- وجود دلایل نقلی بر این مطلب.

۴- ارائه مصادیق و شواهد از چند سوره به همراه تجزیه و تحلیل در جهت

اثبات ادعا

۱- وجود ویژگیهای نظام‌مند در سور قرآنی

درباره مجموعه‌های منظم تعاریف متنوعی ارائه شده که می‌توان قدر مشترک آنها را چنین بیان نمود:

هر مجموعه منظم از اعضا و اجزایی تشکیل شده که با کمیت و کیفیت

۱- جلال عبدالرحمن سیوطی: *الاتقان فی علوم القرآن*، ترجمه مهدی حائری قزوینی، انتشارات

خاصی در ارتباط با همدیگر بوده به گونه‌ای که آن مجموعه را قادر ساخته توانایی و یا تواناییهای خاص را به عنوان کارکرد کلی ارائه دهد.

یا به تعبیر موجزتری می‌توان گفت:

یک سیستم عبارت است از مجموعه‌ای از اجزای مرتبط و هماهنگ به منظور نیل به یک یا چند هدف.

در مورد سوره‌های قرآن کریم در صورت قائل بودن به مجموعه‌های سامان یافته از آیات در درون هر سوره با بهره‌گیری از تعریف مجموعه‌های منظم می‌توان گفت:

هر سوره مجموعه منظمی از اعضا به نام آیات است که در عین ارتباط و هماهنگی به منظور نیل به یک یا چند هدف تألیف یافته‌اند.

ویژگیهای مشترک در مورد سیستمها عبارت است از:

۱- اجزای هر سیستم لزوماً یکسان نبوده و واجد تنوع و تفاوت می‌باشند اصولاً یکسان بودن اجزا و عناصر یک مجموعه منظم، با خصوصیت مجموعه‌ای آن منافات دارد؛ حتی در سیستمهای طبقه پایین چون اتمها و سلولها ملاحظه می‌شود که اجزای تشکیل دهنده آنها عناصری کاملاً متفاوت و با کارکردهای متنوع می‌باشند.

۲- رفتار و کارکردهای یک مجموعه منظم معلول یک علت خاص نیست بلکه برآیند ارتباط متقابل و عملکرد کلیه اجزای آن می‌باشد.

۳- هر یک از اجزای سیستم ویژگیها و خصوصیتی دارند که متفاوت از صفات و مشخصات کل مجموعه منظم است.

۴- با شناخت تک تک اجزا نمی‌توان شناسایی جامعی از مجموعه آنها به دست آورد. در نگاه مجموعه‌ای هر جزء به اضافه روابطی که با اجزای دیگر و در نقشی که در سیستم دارد شناخته می‌شود. برای مثال با شناخت و تحلیل عضوی به نام دست با صرف نظر کردن از روابطش با سایر اجزای بدن و نقش آن در سیستم کل (انسان) نمی‌توان شناخت کاملی را کسب کرد.

۵- شناخت مجموعه‌ای منافی شناخت تحلیلی و مقطعی از اعضای سیستم

نمی‌باشد بلکه مرحله تکمیلی این نوع شناخت است. شناخت انتزاعی از هر جزء، اطلاعاتی می‌دهد که با شناخت روابط آن جزء با اجزای دیگر و نقش آن عضو در کارکرد کل، بینش کاملتری را شکل می‌دهد.

۶- با شناخت اهداف و قابلیت‌های یک سیستم شناخت واقعی‌تری از نقش

اجزا در مجموعه سیستم به دست می‌آید.

هر سوره قرآن کریم نیز یک مجموعه منظم است اما از نوع سیستم مفهومی که اجزای مفهومی آن (آیات) با وجود انواع ارتباطات در مجموع، خواص و کارکردهای ویژه‌ای را در سوره‌های قرآنی به وجود می‌آورد. اما همان‌طور که در آینده با استعانت از ذات اقدس الهی بیان خواهیم نمود سیستم مفهومی قرآن کریم در سطح و همسان نمونه‌های رایج بشری نیست و این ناهمسانی قرینه‌ای است بر ریشه ماوراء بشری و الهی این ودیعه عظیم الهی.

با استفاده از قوانین مشترک و عمومی سیستمها قادر خواهیم بود نگاهی کل نگرانه با قواعد معین نسبت به سوره‌های قرآنی استنتاج نماییم. اما یک نکته مهم درباره قرآن کریم آن است که مجموعه این کتاب مقدس به تدریج نازل گشته و رشد و نمو آن تا درآمدن به صورت یک کتاب کامل همچون سیستمهای باز بوده‌است؛ زیرا انواع حوادث تلخ و شیرین، مسائل و مشکلات پیش آمده برای نهضت اسلامی همچون نور آفتاب و آب و خاک و مواد غذایی جهت رویش آیات و سور قرآنی عمل کرده‌اند. بنابراین قرآن کریم همچون دانه‌ای بوده که در اثر تبادل با محیط، به تدریج رشد نموده و آیات و سور فاقد شأن نزول نیز، همچون خصائص ذاتی و ژنتیکی در هر جاندار می‌باشد که از تبادل با محیط، به وجود نیامده‌اند ولی در رشد و تکامل موجود تاثیرگذار بوده‌اند. بنابراین همان‌گونه که بدون شناخت محیطی که سیستم باز با آن تبادل داشته و در ظرف آن عوامل محیطی تغذیه و رشد نموده، شناخت کاملی حاصل نمی‌شود، در شناخت اهداف و کارکردهای سور قرآن کریم، آگاهی از عوامل و شرایط محیطی رشد سوره امری اجتناب‌ناپذیر و ضروری است، و این مهم در مورد سوره‌هایی که دفعتاً نازل شده‌اند محفوظ است، زیرا در شرایط زمانی و مکانی خاص نازل شده‌اند.

حال با توجه به اصول و قواعد مشترک مجموعه‌های منظم، نگرش سیستماتیک و نظام یافته کل‌گرایانه را درباره سوره‌های قرآنی به ترتیب بیان می‌کنیم.

۱- تنوع اجزای سیستم: آیات قرآنی از این نظرگاه، کاملاً منطبق با ویژگی مجموعه‌های منظم است، اما ذکر یک نکته کاملاً ضروری است و آن این‌که نظم شگفت‌انگیز آیات در درون سوره‌ها آن‌چنان دارای ابعاد گسترده و پیچیده‌ای در جهت اثرگذاری و هدایت انسان است که در اندازه‌های دانش ما از مجموعه‌های منظم محدود نمی‌شود، و مراد ما از انطباق در این‌جا به همان سازگاری است؛ چرا که طبیعت وجودی قرآن همچون طبیعت جهان تکوین اسرار فراوانی در خود ذخیره دارد. پس از توجه به این نکته مهم باید گفت که تنوع موضوعی آیات در درون سوره‌ها، اجزای گوناگون با نقشهای و کارکردهای رنگارنگ به‌وجود آورده است و این خصوصیت، اجزای گوناگون با نقشها و کارکردهای رنگارنگ به‌وجود آورده است و این خصوصیت، به معنای پریشان‌گویی مطالب سوره‌ها نمی‌باشد. این تصور باطل در ذهن کسانی نقش بسته که کلام خداوند را در اندازه‌های دانش بشری محدود نموده و طالب آن هستند که خداوند همچون انسانها در بند و حصار موضوعی خاص به فراخور دانش اندک بشری گرفتار باشد، این‌گونه نگاه به مسائل الهی ریشه در آفت انسان‌انگاری خداوند دارد.

قرآن کریم همچون پیکره یک گیاه، حیوان یا انسان از اجزا و عناصر گوناگون تشکیل شده است و چون اکثریت مفسران و نیز مستشرقان قرآن پژوه نگاه تحلیلی و جزء نگرانه و آیه به آیه در تفسیر و مواجهه با قرآن کریم داشته‌اند، در مقابل خود موضوعات پراکنده و بی‌ارتباطی مشاهده نموده‌اند و برخی از آنها گمان کرده‌اند این نوع گسستگی درون سوره‌ها امری طبیعی و اجتناب‌ناپذیر است.

۲- ارتباط متقابل: هدف کلی در یک سوره معلول دسته‌ای خاص از آیات آن نیست، بلکه شخصیت و هدف مرکزی سوره از برآیند ارتباط متقابل کلیه آیات آن به دست می‌آید. بنابراین با مطالعه تجریدی و تک‌تک آیات نمی‌توان غرض خاصی را که سوره به خاطر آن نازل شده مورد شناسایی قرار داد. نگاه مجموعه‌ای به پیکره

آیات سوره مستلزم احاطه‌ای فزونتر و دقیقتر از نگرش مقطعی و آیه به آیه است، زیرا توجه به کل مستلزم شناخت از اجزاء و تفسیر و تحلیل مجدد از برآیند آنها می‌باشد.

برخی از دانشمندان علوم قرآنی از هدف مرکزی هر سوره تعبیر به روح و جان آن نموده‌اند و کشف آن را در گو توجه به تمام آیات آن سوره دانسته‌اند.

شیخ محمد مدنی در این باره می‌نویسد.

«هر سوره در قرآن کریم دارای جان و روحی است که در کالبد آیات آن سوره جریان دارد، و این روح بر مبانی و احکام و توجیهاات و اسلوب آن سوره دارای سلطه و اشراف است... این روش برای مطالعه و بررسی قرآن کریم سودمندتر از آن است که آیات آن یکی پس از دیگری بر حسب ورود و ترتیب آنها در سوره، مورد مطالعه و بررسی قرار گیرد. اگر کسی جمله‌های هر آیه و یا کلمات و یا احیاناً حروف آنها را نیز مورد مطالعه و بررسی قرار دهد تا از رهگذر چنین مطالعه‌ای سراسر آن را اجمالاً و یا تفصیلاً و یا به نحوی از تطویل و یا ایجاز در سخن، به بررسی گیرد نمی‌تواند چنین مطالعه‌ای پریشان و از هم گسیخته به او در جهت بازیافتن شکوه و عظمت و زیبایی چهره و سیمای سوره بدان‌سان که همه اندامهای آن سوره در کنار هم قرار دارد و دارای پیکره‌ای پیوسته و دارای وضع و هیات کاملی است، مدد رساند»^(۱)

دکتر شحاته در این باره می‌نویسد:

«این دید وسیع و فراگیر که سرپای سیمای چهره سوره‌های قرآن کریم را به رؤیت می‌کشد می‌تواند شخصیت و سمت هر سوره‌ای را نمودار سازد، و تلاوت کننده آن را در یک موضع و موقعیتی قرار دهد که پیام کلی سوره را بازیافته و موضوعات و مسائل آن را در محدوده جامع آن دقیقاً بررسی کند، محدوده‌ای که

۱- عبدالله محمود شحاته: درآمدی به تحقیق در اهداف و مقاصد سوره‌های قرآن کریم؛ نگارش از

دکتر سید محمد باقر حجتی؛ تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی؛ چاپ اول، ۱۳۶۹ ص ۳۰ و ۳۱.

می تواند آن سوره را از دگر سوره ها ممتاز سازد».^(۱)

۳- خواص ممتاز اجزای سوره: باید توجه داشت که هر بخش از آیات یک سوره دارای پیام و یا پیامهای خاص است که از غرض اصلی و هدف مرکزی سوره ممتاز است. بدین ترتیب هر سوره متشکل از موضوعات متنوع و گوناگونی می باشد که همگی همچون دانه های مروارید بر محور هدفی کلی استقرار یافته اند. بنابراین باید توجه داشت که مبدا درسها و عبرت آموزیهای گوناگون که در لابه لای آیات سوره پراکنده شده است در سایه هدف عمده سوره کم رنگ شود. هر سوره همچون اقیانوسی ژرف با موجودات و پدیده های گوناگون و شگفت انگیز است که همه آنها در جهت هدف اصلی یعنی توازن و بقای حیات طبیعی اقیانوس ایفای نقش می نمایند. اما این نگاه کل نگرانه منافاتی با شناخت نقش ویژه و خصوصیات منحصر به فرد موجودات داخل آن ندارد، شناختی که در کنار کلیت زیست محیطی اقیانوس، می تواند ما را به عوالم گوناگونی از پدیده های حیات رهنمون شود. در قرآن کریم در حول محور و پیام اصلی سوره به مناسبتهای مختلف موضوعات متنوع و در عین حال متفاوتی مطرح می شوند تا تمامی ابعاد آن پیام اصلی به همین شیوه بیان شود، ویا برای ایجاد گرایش نیرومند در مخاطب نسبت به آن پیام یا به موضوعات طرح شده در حول آن، آیات و عید و انذار دهنده را با ترسیم صحنه های هولناک از عاقبت مجرمین در برابر دیدگان آدمی می گشاید و یا با خلق مناظر دلربا از پاداشهای الهی برای مخاطب، جاذبه لازم را در اعماق اندیشه و احساس او می آفریند.

بدین گونه انتقال دائمی سخن از موضوع اصلی به موضوع یا موضوعات فرعی به همراه چاشنیهای تبشیری و تندیبری و یا نمایش قهاریت و غلبه حاکمیت و غلبه حضرت حق بر عالم وجود و سپس با ظرافتی هوشیارانه و در عین حال هنرمندانه به موضوع اصلی بازگشتن (در اصطلاح: استطراد سخن) بهترین شیوه برای بیان مطالب فراوان در کمترین ظرفیت از کلام است تا علاوه بر شرح تفصیلی

هدف اصلی سوره از آفت اطناب ممل در کلام و پراکنده‌گویی گسسته و بی‌ارتباط، حفظ و صیانت به عمل آید.

۴- نگرش زیر مجموعه‌ای به آیات: هر سوره از بخشهای متعدد و هر بخش از چندین آیه تشکیل می‌شود. مطالعه و تحقیق درباره اجزای هر آیه مانند بررسی معنای کلمات و حروف و انواع دلالت‌های آنها بخشی از تفسیر آیه را در بر می‌گیرد. جهت دستیابی به تفسیر کاملتر علاوه بر مراجعه به آیات دیگر سوره‌ها (تفسیر قرآن به قرآن) می‌بایست آن آیه را عضوی از اندام مجموعه‌ای از آیات پیرامونی آن در نظر گرفت. حدود آن مجموعه را شأن نزول واحد و یا اتصال لفظی و مفهومی تعیین می‌نماید. با این نگرش هر آیه در فضایی ویژه قرار می‌گیرد که لاجرم ضروری است میان آن آیه با سایر آیات مجموعه مناسبت و سنخیت برقرار باشد؛ زیرا آن مجموعه از کلام و پیام واحدی سخن می‌گوید. هرگونه تفسیری از آیه که با آن تناسب و سنخیت منافات داشته و با آن قابل جمع نباشد از دایره تفسیر صحیح خارج خواهد بود. با نگرش زیر مجموعه‌ای فهم کامل از مجموعه آیات، علاوه بر شناسایی تک‌تک آیات در سایه توجه به فضای حاکم بر آن مجموعه، مستلزم فهم پیام آن در مجموعه بزرگتری به نام سوره نیز می‌باشد. به همین ترتیب فهم کامل از هر سوره در گرو قرار دادن سوره در مجموعه بزرگتری به نام قرآن است. هدف محوری قرآن کریم هدایت است:

ذَلِكِ الْكِتَابِ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ^(۱)

بنابراین، قرآن به عنوان یک مجموعه منظم دارای زیر مجموعه‌های منظمی به نام سوره و هر سوره‌ای نیز متشکل از چندین زیر مجموعه است، و هر زیر مجموعه‌ای نیز از آیات تشکیل می‌شود. بدین صورت برای فهم جامع از هر مجموعه‌ای آن را به عنوان جزئی از یک کل در نظر می‌گیریم. فضای حاکم بر هر مجموعه‌ای در اصطلاح، سیاق نامیده می‌شود.

در تعریف سیاق آمده است:

«سیاق عبارت است از نشانه‌هایی که معنی لفظ مورد نظر را کشف کنند، چه این نشانه‌ها نشانه‌های لفظی باشند، مانند کلماتی که با لفظ مورد نظر، کلام واحدی را با اجزای به هم پیوسته و مرتبط به یکدیگر تشکیل می‌دهند و چه این نشانه‌ها قراین حالیه‌ای باشند که کلام را در برگرفته و بر معنای خاصی دلالت دارند»^(۱).

اصل سیاق بیانگر نگاه زیر مجموعه‌ای و عدم جداسازی کلمه، آیه یا مجموعه آیات از مجموعه بزرگتری است که به آنها تعلق دارند و همچنین در نظر داشتن شرایط زمانی نزول و فضای عمومی است که مجموعه مورد نظر در آن حال و هوا نازل گشته است.

۵- تفسیر ترکیب در امتداد کمال تفسیر تجزیه‌ای: باید در نظر داشت که هیچ نوع روش تفسیری قادر نیست جانشین بلامنازع سایر شیوه‌های تفسیری شود. هر کدام از این نوع تفاسیر بیانگر برخی از ابعاد فهم آیات قرآنی است، و اصولاً ویژگی متن قرآنی اقتضای چنین شیوه‌های متنوعی را کرده است.

روشهای تفسیری، مانند تفسیر مفردات، ترتیبی، موضوعی و ارتباطی به گونه‌ای مکمل همدیگر بوده و در حقیقت خداوند متعال با ایجاد سبک خاص در متن قرآنی موجد و پدید آورنده اصلی آنها بوده است. به همین ترتیب مکاتب تفسیری چون تفسیر روایی یا مأثور، (که در ابتدای بحث ذکر کردیم از آن به میان آمد)، تفسیر عقلی و اجتهادی، تفسیر اشاری (اشارات پنهانی قرآن که بر اهل سلوک آشکار می‌شود بدون آن که ظاهر آیات متروک شود و مفسر در صدد هماهنگی میان دو معنای ظاهری و باطنی باشد، تفسیر علمی (پرده برداری از سنتها و قوانین عالم تکوین با استناد به آیات قرآن و علوم طبیعی)، تفسیر اجتماعی (نگاه جامعه شناسانه به زندگی جوامع بشری از جهت علل سقوط و ظهور تمدنها و انحطاط و

۱- سید محمد باقر صدر: دروس فی علم الاصول؛ بخش اول، ج ۱، چاپ اول، بیروت، ناشر ۹، ۱۹۷۸ م.

رشد آنها و مسائل مرتبط به آنها از دیدگاه قرآنی) و انواع دیگر مکاتب تفسیری، برآمده از مشیت حکیمانه خداوند متعال است.

به همین دلیل امام صادق (ع) فرموده‌اند:

کتاب اللّٰه علی اربعة اشياء: العبارة و الاشارة و اللطائف و الحقائق.

فالعبارة للعوام و الاشارة للخواص و اللطائف للاولیاء و الحقائق للانبیاء.^(۱)

کتاب خدا (قرآن) بر چهار گونه است: عبارات، اشاره، لطایف و حقایق.

عبارت قرآن برای عامه مردم است، اشاره برای خواص، لطایف برای اولیا و حقایق برای انبیا.

۶- پیام اصلی هر سوره روشنگر اجزای آن: هر سوره دارای شخصیت و

هدف خاصی است که آنرا از سوره‌های دیگر ممتاز می‌سازد و آن هدف را در طول آیاتش تعقیب نموده و مرحله به مرحله ابعاد گوناگون آنرا تا انتهای سوره شرح می‌دهد.

همان‌گونه که هر سوره در پرتو پیام کلی قرآن یعنی هدایت قرار می‌گیرد،

اجزای هر سوره نیز در سایه غرض عام آن مورد شناخت واقعی تری قرار می‌گیرند.

سیوطی از قول یکی از متأخرین می‌نویسد:

«امر کلی که شناخت مناسبات آیات در تمام قرآن را برساند آن است که در

غرضی که سوره در جهت آن سیاق یافته‌دقت کنی، و در مقدماتی که آن غرض

نیازمند است نظر نمایی، و قرب و بعد مراتب آن مقدمات را نسبت به مطلوب

بررسی کنی، تا هنگام منجر شدن سخن در مقدمات به توابع آن نموداری از احکام و

لوازم تابع آن در دل احساس شود مشهود است که مقتضای بلاغت آن است که

زحمت توجه به نمودار برداشته شده و تشنگی شنونده با تسریع در بیان مطلب

فرو نشانده شود، و این همان امر کلی است که بر حکم ربط بین تمام اجزای قرآن

سایه افکنده است، و اگر این را تعقل نمایی وجه نظم بین هر آیه با آیه دیگر و هر

۱- علامه محمد باقر مجلسی: بحارالانوار، ج ۷۸ تهران، دارالکتب الاسلامیه، ص ۲۷۸، روایت ۱۱۲.

سوره با سوره دیگر به طور مفصل روشن می شود»^(۱).

باید توجه داشت که موضوعات متنوع و گوناگون هر سوره از جهت سیاق و غرض عام آن مورد بررسی قرار گرفته و سمت و سوی خاص یافته است. و این همان تأثیر اساسی است که محور کلیدی سوره بر تمام بخشهای آن بر جا می گذارد و شخصیت ممتازی به آن نسبت به سایر سوره ها بر جای می نهد.

سید قطب در این زمینه بیان می دارد:

«کسی که در سایه قرآن کریم زندگانی کرده در می یابد که هر یک از سوره های قرآن واجد هویت و شخصیتی ممتاز است. شخصیتی زنده، همراه با قلب (تپنده ای) که به وسیله آن به زندگی ادامه می دهد، همان گونه که قلب با روحی زنده با علایم حیاتی تنفس می نماید. موضوع و یا موضوعات درون هر سوره بر محوریتی خاص می گردند. به همان صورت که هر سوره جو و فضایی خاص دارد که سایه آن بر تمام موضوعات سوره حاکم گشته است و باعث شده آن فضا و سیاق، موضوعات سوره را از نگرشی ویژه مورد توجه قرار دهد، به گونه ای که تلائم و تناسب آنها شایسته این فضای مخصوص است..... تمامی سوره های قرآن تحت این قاعده اند، سور طولانی مانند بقره نیز مشمول این اصل قرار می گیرند»^(۲).

۲- دلایل عقلی بر ضرورت نظم مجموعه ای در سور قرآنی

۱- قرآن کریم دارای نوعی تقسیم بندی توقیفی به نام آیه و سوره است؛ آیا قرارداد دادن دسته ای از آیات در حصار یک سوره و جدا سازی سایر آیات قرآن از آن از جانب خداوند حکیم، عبث و بدون غرض عقلانی می باشد؟ آیا این نوع نظم بخشی به آیات از سر تفتن بوده است؟ در حالی که قرآن کریم برای هدایت خلق در والاترین و شایسته ترین صورت ممکن از سوی خداوند عزیز و حکیم نازل

۱- جلال الدین عبدالرحمن سیوطی: *الاتقان فی علوم القرآن*؛ ج ۲؛ ترجمه سید مهدی حائری، چاپ

اول، تهران؛ مؤسسه انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۳، فصل در مناسبت آیات و سوره ها، ص ۳۴۷.

۲- سید قطب: *فی ظلال القرآن*، بیروت، دارالشروق، ۱۴۰۲، ه.ق. چاپ دهم، ج ۱، صص ۲۷-۲۸.

شده است. بدیهی است در هر دسته از آیات درون یک سوره می‌بایست قدر مشترک و عامل پیونددهنده‌ای وجود داشته باشد تا به آن مجموعه هویت و شخصیت ممتاز و مستقلی از سایر مجموعه آیات در سوره‌های دیگر ببخشد تا مصحح تفکیک و جداسازی آیات در درون سوره‌های مختلف باشد. آن عامل پیونددهنده و قدر مشترک آیات یک سوره چیست؟

پاسخ این سؤال غرض عام و محور اصلی هر سوره است که موضوعات متنوع را به همدیگر ربط داده و مجموعه‌ای منظم و هدفمند را به وجود آورده است و در طول سوره، وجوه قریب و بعید آن هدف مرکزی به وسیله موضوعات گوناگون بیان می‌گردد.

۲- دومین دلیل عقلی بر ضرورت وجود نظم مجموعه‌ای در سور قرآنی قبح عقلی پریشان‌گویی و بی‌هدف سخن گفتن است؛ به گونه‌ای که آغاز و انتهای کلام (چه در حد آیه، آیات و سوره) فاقد نتیجه‌گیری در سخن باشد و خواننده کلام علت غایی سخن گوینده و یا نویسنده را در نیابد؛ نه به علت آن‌که هدف کلام را نیافته است بلکه به این دلیل که نفس کلام، فاقد هرگونه غایت و پیام خاصی بوده است. وجود ارتباط میان اجزا و غایت‌دار بودن کلام در مورد آیاتی که یک‌جا و به سبب مناسبت واحدی نازل شده‌اند، ضرورت عقلی دارد؛ زیرا مجموعه آن آیات برای بیان هدف واحدی نازل شده‌اند و همچنین است در مورد سوره‌هایی که یک‌جا نازل شده‌اند.

در مورد سوره‌هایی هم که به تدریج و در فواصل زمانی مختلف نازل شده، محور و هدف مرکزی سوره، رابط میان موضوعات متعدد درون سوره است.

۳- کتاب تکوین همچون کتاب تدوین از خلقت حکیمانه خداوند است. در یکی با زبان تکوین سخن گفته و در دیگری با زبان تشریح. در ساختار هر دو مجموعه، اصول عقلانی حاکم است. در عالیم طبیعت که جزئی از عالم تکوین الهی است اصولی چون تألیف و هماهنگی و هدفمندی در موجودات متنوع و گوناگون آن حاکم است. و از همین رهگذر، نظام عالم سامان یافته و تباهی و نابودی در موجودیت آن راه نیافته است. و اگر اجزای عالم طبیعت به صورت متفرق و

پراکنده و بی ارتباط با یکدیگر باشند ارتباط وجودی و علی-معلولی در میان آنها به وجود نمی آید و در نتیجه آن قانونمندی که لازمه حفظ کلیت نظام است، به وجود نخواهد آمد.

وجود چنین اصول کلی در عالم مورد تأکید و اعتراف حکیمان و دانشمندان علوم مختلف بوده و با این اعتقاد اقدام به کشف قوانین ثابت و لایتخلف می نمایند. امام صادق (ع) این حقیقت عقلانی را چنین بیان می دارند:

«... یا مفضل اول العبر والادلة علی الباری جل قدسه تهیئة هذا العالم و تألیف اجزائه و نظمه علی ماهی علیه...»^(۱)

«ای مفضل، نخستین عبرتها و دلایل بر وجود خالق متعال سامان دادن عالم و کنار هم قرار دادن بخشهای آن و نظم و هماهنگی موجود در آن می باشد.»
و همچنین می فرماید:

«... ففی هذا دلالة واضحة علی ان العالم مخلوق بتقدیر و حکمه و نظام و ملائمه و ان الخالق له واحد و هو الذی الفه و نظمه بعضا الی بعض...»^(۲)

«و در این مطلب (مسخر بودن موجودات عالم برای انسان) برهان آشکاری است بر این که در آفرینش جهان حسابی دقیق و حکمت و نظم سازمان یافته و هماهنگی به کار رفته است و این که خداوند متعال (موجودات جهان را) به طرز خاصی گردآورده و میان آنها نظم و ارتباط پدید آورده است.»

بنابراین چگونه ممکن است که خداوند، هدفمندی و نظم و تألیف حکیمانه را که خود لازمه منطقی و عقلانی حاکم بر هر مجموعه ای است همچون کتاب تکوینش در کتاب تشریحش مقرر نکرده باشد؟ در حالی که هر دو از یک اراده واحد ایجاد شده اند.

۱- علامه محمد باقر مجلسی: بحارالانوار، ج ۳، ص ۶۱؛ روایت اول.

۲- همان، ص ۶۳.

۳- دلایل نقلی بر وجود نظم مجموعه‌ای در سوره‌ها

۳-۱- شواهد قرآنی

۳-۱-۱- آیات تحدّی

در قرآن کریم دعوت به هماوردی به شکل‌های گوناگون عرضه شده است. خداوند در موارد تحدّی یک‌بار به آوردن حدیث و یک بار هم به قرآن و در سایر موارد به یک و ده سوره دعوت به هماوردی نموده است.

بدیهی است که هر نوع کلامی را در تحدّی حدیث نمی‌نامند، مگر آن‌که مشتمل بر پیام و غرضی عالی و رفیع باشد. در مورد سوره نیز چنین است.

با توجه به معنای لغوی واژگان سوره نیز این مطلب وضوح می‌یابد. از معنای لغوی سوره، سور به معنای حصار و باره شهر است و هر سوره قرآن همچون دژ و حصار پیرامون دسته‌ای از آیات را در بر گرفته و آنها را به خاطر وجود غرضی الهی و غایتی مشترک، از سایر آیات مجزا و ممتاز نموده است. به همین معنا از سوار به معنای دستبند و یا دستواره است که همچون دستبندی پیرامون تعدادی از آیات قرآن به خاطر غرض واحدی حلقه زده است. در اصطلاح سوره را به بخشی از آیات اطلاق می‌کنند که دارای آغاز و انجام باشد.^(۱)

بدین ترتیب همان‌گونه که حدیث به کلامی مشتمل بر غرضی مهم در مقام تحدّی اطلاق می‌شود سوره نیز دارای چنین جایگاهی می‌باشد. رمز تحدّی به حدیث و یا سوره در عجزی است که بشر از آوردن غایت و غرض الهی آنها دارد.

۳-۱-۲- سوره در مراد خداوند به معنای کلامی غایت دار

قرآن کریم همواره از واژه سوره، کلام غایت دار را اراده نموده است. به عبارت دیگر هر دسته‌ای از آیات قرآن به سبب القای پیامی خاصی نازل شده است.

۱- درباره معنای لغوی سوره ن.ک: جلال‌الدین عبدالرحمن سیوطی: *الاتقان*؛ ج ۲، ص ۱۸۷.

این نکته را می توان از استقراء تام موارد کاربرد این واژه در قرآن به دست آورد:

وان كنتم في ريب مما نزلنا على عبدنا فاتوا بسورة من مثله.....^(۱)

قل فاتوا بسورة مثله وادعوا من استطعتم من دون الله ان كنتم صادقين^(۲)

قل فاتوا بعشر سور مثله مفتریات و ادعوا من استطعتم من دون الله ان كنتم

صادقين^(۳)

در مورد آیات تحدی، ذکر این نکته مهم است که هم‌اوردطلبی نسبت به کلامی گسسته و بی ارتباط و پریشان که هیچ‌گونه غرضی را افاده نمی‌کند امری عبث و دارای قسبح عقلانی است. در آن هنگام نه عقل اعجاز قرآن را در تحدی می‌پذیرفت و نه چنین کلامی مورد اعتنای معارضه جویان قرار می‌گرفت.

در مورد آیات غیر تحدی نیز واژه سوره به کلام و سخن غایت‌دار اطلاق

گردیده است:

يحذر المنافقين تزل سورة عليهم تنبئهم بما في قلوبهم قل استهزءوا ان الله مخرج ما

تحذرون^(۴)

«منافقان (از روزی) بترسند که سوره‌ای نازل شود و آنها را از درونشان آگاه سازد. بگو اکنون ریشخند کنید. همانا خداوند آنچه را از آن بیم دارید آشکار می‌سازد».

و اذا انزلت سورة ان آمنوا بالله وجاهدوا مع رسوله استأذنك اولوا الطول منهم وقالوا ذرنا نكن مع القاعدین.^(۵)

«و هنگامی که سوره‌ای نازل گردد که ایمان به خدا بیاورید و همراه پیامبرش جهاد کنید کسانی که از آنها (گروه منافقان) توانایی دارند از تو اجازه می‌خواهند و می‌گویند: بگذار ما با قاعدین (آنها که از جهاد معافند) باشیم».

۱- سوره مبارکه بقره: ۲۳؛ ۴۰ سوره مبارکه یونس: ۳۸.

۲- سوره مبارکه یونس: ۳۸. ۳- سوره مبارکه هود: ۱۳.

۴- سوره مبارکه توبه: ۶۴. ۵- همان: ۸۶.

و اذا ما انزلت سورة فهم من يقول ايكم زادته هذه ايمانا^(۱)

«و چون سوره‌ای نازل شود، بعضی (از آنان) می‌پرسند: این سوره به ايمان کدام یک از شما افزود؟».

و اذا ما انزلت سورة نظر بعضهم الى بعض هل يريده من احد ثم انصرفوا^(۲)
و يقول الذين آمنوا لولا نزلت سورة فاذا انزلت سورة محكمة و ذكر فيها القتال رأيت الذين في قلوبهم مرض ينظرون اليك نظر المغشى عليه من الموت^(۳)
«کسانی که ايمان آوردند می‌گویند چرا از جانب خدا سوره‌ای نازل نمی‌شود؟ چون سوره‌ای از محکمات نازل شود که در آن سخن از جنگ باشد بیماردلان را می‌بینی که مانند کسی که بیهوشی مرگ بر او چیره شده، به تو می‌نگرند».

سورة انزلناها و فرضناها و انزلنا فيها آيات بينات لعلكم تذكرون^(۴)

«سوره‌ای است که آن را نازل کرده‌ایم و (احکامش را) فریضه بندگان کردیم و در آن آیاتی روشن فرستاده‌ایم، باشد که پند گیرید».
به علت ویژگی خاص آیه اول سوره نور، بررسی بیشتری درباره آن به عمل می‌آوریم:

آیه، اول سوره نور ویژگی منحصر به فردی نسبت به سایر آیاتی دارد که در بردارنده واژه سوره می‌باشند و آن قرار گرفتن این آیه در ابتدا و طلیعه یک سوره قرآن است و برخلاف سایر آیات مورد بحث که مراد از مصداق سوره ذکر شده در آیه مشخص نمی‌باشد، در این مورد مصداق سوره معین است و به وضوح خداوند متعال اعلام می‌کند که سوره نور را با چه هدف و غرضی نازل نموده است.

و علت نزول سوره را بیان احکام تشریعی و معارف الهی مناسب با آن احکام، جهت تذکر مسلمانان معرفی می‌نماید و با نگاهی هر چند اجمالی به آیات سوره، با احکام متعدد فقهی مهم در آن مواجه می‌شویم که درباره روابط مردان و

۱- همان: ۸۶.

۲- همان توبه: ۱۲۷.

۳- سوره محمد(ص): ۲۰.

۴- سوره مبارکه نور: ۱.

زنان و راه‌حلهای پیش‌گیرانه جهت استحکام خانواده‌ها و بهداشت جنسی می‌باشد. به‌همین دلیل می‌توان آن را سوره احکام بهداشت نسل و خانواده نامید و مشخصاً معارف الهی و آیات غیر فقهی سوره نیز متناسب با این غرض عام سوره قرار می‌گیرد.

به‌همین ترتیب موضوع خانه و خانواده و احکام الهی سازنده خانواده‌های نمونه که پیام اساسی سوره می‌باشد جلوه‌گر می‌شود و این همان حقیقتی است که پیش از این اشاره کردیم که هدف مرکزی هر سوره همچون خون، در شبکه آیات سوره جریان دارد و همان‌گونه که خون مواد غذایی مناسب و اکسیژن را به اندامها میرساند غرض محوری هر سوره نیز سمت و سو و جایگاه مناسب هر آیه را در سوره به آن عطا می‌کند.

۳-۱-۳- تألیف متناسب و مرتبط دسته‌های آیات نازله در زمانهای مختلف در درون سوره‌ها

در قرآن کریم سوره‌های فراوانی وجود دارد که آمیزه‌ای از آیات مکی و مدنی است؛ آیاتی با فاصله‌های زمانی طولانی که تا سالها از نظر زمان نزول جدا از یکدیگر، ولی از نظر تدوینی در کنار یکدیگر قرار گرفته‌اند. در این میان اگر علی‌رغم نزولهای متفاوت آیات، پیوستگی و ارتباط میان آنها را اثبات نمودیم این امر نشانگر هدف از پیش تعیین شده‌ای در ایجاد تناسب و ارتباط میان آیات در جهت غرضی عالیترا یعنی ایجاد شاکله و هویتی معین می‌باشد. برخواننده محترم آشکار است انجام این امر نیازمند استقرایی تام از سوره‌های قرآن کریم می‌باشد و در این صورت نیازمند به یک رساله کامل خواهیم بود. لذا به چند مورد محدود اکتفا می‌شود:

۱- سوره شریفه مزمل

فاصله زمانی میان بخش آغازین سوره با آیه انتهایی آن به قبل و بعد از هجرت می‌رسد. آیه انتهایی سوره تخفیف در تهجد و نماز شب را بیان می‌دارد؛

تخفیف نسبت به قیام در دو ثلث شب و یا نصف و یا ثلث آن که در ابتدای سوره بیان شده است. وجه مناسبت میان آیات آغازین و آیه انتهایی آشکارتر از آن است که نیاز به توضیح داشته باشد.

فاصله زمانی دو بخش آغازین و انتهایی سوره در برخی از اخبار هشت ماه یا یک سال و یا ده سال و در مکه ذکر شده؛ در حالی که تمام این اقوال بی جهت است و یکی از دلایل سستی آن اخبار، ذکر مسأله قتال است؛ زیرا در مکه جایگاهی برای قتال و جنگیدن در مقابل کفار وجود نداشت. آنچه که در مکه مطرح بود دفاع از اعتقاد و جان مسلمانان در برابر انکار و شکنجه‌ها و تهدیدها بوده است.

۲- سوره علق

پنج آیه نخستین در غار حرا در ابتدای بعثت، و آیات بعد با فواصل زمانی طولانی به هنگام آشکار شدن دعوت اسلامی نازل گشته ولی با این وجود در کنار یکدیگر همچون دانه‌های تسبیح متصل و پیوسته قرار گرفته‌اند.

الف) در ابتدای سوره امر به قرائت و تلاوت است.

ب) سپس بیان خلقت عظیم آدمی از یک قطعه خون.

پ) در مرحله بعد اشاره به تکامل انسان و آشنایی او به علم و دانش و قلم در سایه کرامت الهی.

ت) در ادامه از انسانهای کافر نعمتی خبر می‌دهد که با وجود تمام مواهب الهی مسیر سرکشی و طغیان را برگزیده‌اند.

ث) به بیان عقاب سخت مانعین هدایت و بازدارندگان از اعمال صالح پرداخته و سوره را با دستور به دو رکن رکن که همانا سجده و تقرب به درگاه حضرت حق است به پایان می‌رساند.

در واقع علی‌رغم اسباب نزول متفرق و متفاوت، تابلوی هدفمند با نقوش متنوع و متناسب از اعجاز حکمت الهی ترسیم شده است.

۳- واپسین آیه قرآن: (۲۸۱ بقره)

وانتقوا یوما ترجعون فیہ الی اللہ ثم توفی کل نفس ما کسبت وهم لایظلمون
 «و بترسید از روزی که در آن روز به سوی خدا باز میگردید، و آن هنگام
 تمامی اعمال شما به خودتان برگردانده می شود، بدون این که بر احدی ظلم شود».
 پس از نزول این آیه؛ رسول خدا(ص) ۲۱ روز زیستند. و با آنکه اختلاف
 زمانی سوره بقره با آخرین آیه نازل شده در حدود سیزده سال می باشد ولی با این
 وجود به گونه ای شگرف متناسب و مرتبط با آیات پیرامونی خود در سوره بقره
 است. وجه مناسبت این آیه با آیات ربا و آیات مابعدش که درباره دین و احکام آن
 می باشد عبارت است از آماده نمودن قلوب انسانها برای پرهیزکاری و بیم از
 مخالفت با اوامر و نواهی الهی با متذکر شدن به حساب رسی قیامت، آن هم در قبال
 گناهان بزرگی همچون رباخواری و پایمال نمودن حق الناس.

سخنی کوتاه درباره ترتیب توقیفی آیات قرآن کریم شواهد قرآنی و روایی در باب ترتیب توقیفی آیات

۱- سوره قیامت، آیات ۱۶ تا ۱۹

لا تحرک به لسانک لتعجل به (۱۶) ان علینا جمعه و قرآنه (۱۷) فاذا قرأناه فاتبع
 قرآنه (۱۸) ثم ان علینا بیانہ (۱۹) (مجمع علوم انسانی)
 «زبان را به خواندن قرآن برای این که شتاب به آن کنی به حرکت میاور،
 همانا جمع و خواندنش برماست».

در آیه فوق واژه قرآن را مورد بررسی قرار می دهیم. شافعی و فراء و اشعری،
 قرآن را غیر مهموز می دانند. اولی آن را علم ارتجالی برای کتاب الهی می داند، دومی
 آن را از قران (بر وزن مراد) از قراین جمع قرینه گرفته و سومی از ریشه قرن به معنی
 ضمیمه کردن و پیوستن و بانزدیک ساختن چیزی به چیز دیگر دانسته است.^(۱)

۱- زرکشی، عبدالله بدرالدین محمد: البرهان فی علوم القرآن، بیروت، دارالکتب العلمیة، ۱۴۰۸ ه.ق.

اما تعدادی دیگر از جمله زجاج^(۱) قرآن را مهموز دانسته‌اند. وی قرآن را مشتق از قرء به معنی جمع و گردآوری می‌داند، مانند: قراء الماء فی الحوض (آب را در حوض جمع کرد).

مرحوم طبرسی در بحث لغوی خود در ذیل این آیات و همچنین در مقدمه تفسیر مجمع البیان، ضمن بیان اسامی قرآن، لفظ قرآن را به معنای ضم و الحاق گرفته است^(۲) و بدین ترتیب، چه قرآن را مهموز به معنای جمع بدانیم و چه غیر مهموز از ریشه قرن، هر دو در مفهوم ضم و الحاق اشتراک می‌یابند و همچنین علامه طباطبایی (رحمة الله علیه) با وجود آن که قرآن را از قرائت می‌داند، مع الوصف، در معنای «ان علينا جمعه» لازمه جمع را ضمیمه کردن و پیوند دادن اجزای قرآن به یکدیگر می‌داند: (المعنى لاتعجل به اذ علينا ان نجمع ما نوحیه الیک بضم بعض اجزائه الی بعض)^(۳).

بدین ترتیب معنای آیه چنین می‌شود:

«جمع آوری قرآن و اجزای آن (یعنی نظم و ترتیب قرآن) بر ماست، پس هرگاه ما آن را منضم و پیوسته گردانیدیم پس تو آن ضم و الحاق را پیروی کن.»
این آیات بهترین دلیل بر این امر است که خداوند نازل کردن و جمع و نظم قرآن را خود بر عهده گرفته و به وسیله جبرئیل بر رسول اکرم (ص) نازل فرموده و وی را از سهو و خطا و تحریف در قرآن حفظ فرموده است.

۲- آیه ۳۲ سوره فرقان

وقال الذین کفروا لو لانزل علیه القرآن جملة واحدة کذلک لنتبث به فؤادک و

چاپ اول: ج ۱، ص ۳۴۹.

۱- جلال‌الدین عبدالرحمن سیوطی: پیشین، ج ۱، ص ۱۸۲.

۲- مجمع البیان فی تفسیر القرآن، داراحیاء التراث العربی و مؤسسة التاریخ العربی؛ بیروت؛ چاپ اول؛

ج ۱۰، ص ۵۰۳.

۳- سید محمد حسین طباطبایی: پیشین، ج ۲۰، ص ۱۹۴، تفسیر سوره قیامت آیه ۱۷.

رتلناه ترتیلاً

کافران به نیت طعنه و استخفاف نسبت به ساحت قرآن کریم ادعا می‌کردند چرا قرآن به صورت سخنان پراکنده‌ای است که در طول فواصل زمانی نازل می‌شود؟ از نوع پاسخ خداوند به آنها در این آیه مشخص می‌شود که آنها در ادعای خود گسستگی و بی‌ارتباطی اجزای قرآن را از نظر معنا و مفهوم در نظر داشته‌اند. خداوند دو پاسخ به آنها می‌دهد: اول آن‌که نگارش قرآن همچون کتب دیگر نمی‌باشد که به وسیله فرد یا گروهی در زمان معینی نوشته شده باشد، بلکه قرآن کریم همچون موجود زنده‌ای با محیط مخاطب خود ارتباط داشته و ضمن ارائه رهنمود و ارشاد، در محیط اثرگذارده و آرامش خاطر رسول اکرم (ص) را موجب می‌شود.

اما پاسخ دوم خداوند به کافران با عبارت «رتلناه ترتیلاً» بیان شده است. به این معنا که ما قرآن را قسمت - قسمت نازل کردیم ولی در عین حال بین دو قسمت آن فاصله زیادی قرار ندادیم بلکه به گونه‌ای پشت سر هم نازل کردیم تا روابط میان آنها از هم گسیخته نشده، آثار ابعاض آن باطل نشده و در نتیجه غرض از تعلیم آن تباہ نگردد.^(۱)

در واقع نزول تدریجی و متفرق آیات، مانع از تألیف و هماهنگی و مرتب نمودن اجزای قرآن نیست و با منسوب نمودن این تألیف با ضمیر متکلم مع الغیر (رتلناه) جنبه الهی بودن این انتظام را بیان نموده است. این معنا از آن جا گرفته شده که وقتی گفته می‌شود: رتل الکلام (با تشدید تاء) به معنای «احسن تألیفه» می‌باشد. همچنان‌که در معجم الوسیط آمده: رتل یرتل رتلا (ثلاثی مجرد): استوی و انتظم و حسن تألیفه - و رتل الشیء (باب تفعیل): نسقه و نظمه (باب تفعیل) و رتل الکلام (با تشدید تاء): احسن تألیفه.

«و در قاموس در معنای رتلناه ترتیلاً آورده آن را به دقت و روشنی مخصوص

۱- سید محمد حسین طباطبایی: پیشین (مطابق تفسیر المیزان)، تفسیر سوره فرقان، آیه ۳۲، ج ۱۵، ص

بیان کردیم تا بدانند با وجود تدریجی بودن، دارای وحدت نظم و وحدت نظم و وحدت هدف است، این ترجمه که ما اختیار کردیم با معنای ترتیل بهتر می‌سازد»^(۱) پس از ذکر دلایل قرآنی بر تألیف الهی این کتاب آسمانی^(۲)، به دو شاهد روایی اشاره می‌شود:

در روایات جمع قرآن به سنت رسول خدا(ص) بر می‌خوریم که خود جایگاه آیات را در درون سوره‌ها تعیین می‌فرمودند:

«احمد از عثمان بن ابی‌العاص روایت کرده: نزد رسول خدا بودم که ناگاه چشم خود را به جایی خیره کرد و سپس فرود آورد و فرمود: این جبرئیل است که می‌گوید این آیات را در فلان جای این سوره قرار دهم: «ان الله یأمر بالعدل و الاحسان و ایتاء ذی القربی.....»

همچنین از ابن عباس روایت شده است که به عثمان بن عفان گفتم که چرا سوره انفال را که از مثنائی است با سوره برائت که از مثنین است در یک جا قرار داده‌ای و در بین آنها بسمله قرار ندادی و آن دو را جزء سبع طوال قرار دادیدی؟ عثمان پاسخ داد: شیوه پیامبر(ص) این بود که هر وقت چیزی نازل می‌شد بعضی از نویسندگان را احضار می‌نمود و دستور می‌داد این آیات را در فلان سوره قرار دهید (فکان اذا انزل علیه الشیء دعا بعض من کان یکتب فیقول ضعوا هؤلاء الآیات

۱- سیدعلی اکبر قریشی: قاموس قرآن، ج ۳، چاپ چهارم، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶ ق. ص ۵۴.

۲- ممکن است این‌گونه استدلال از جانب خواننده محترم «شبهه دور» را القاء نماید. زیرا برای اثبات تألیف توفیقی قرآن به خود قرآن استناد شده است. برای رفع این شبهه احتمالی باید گفت: اولاً هنگامی که برای اثبات صفتی خاص برای یک‌اثر در جست‌وجوی دلیل می‌باشیم قبل از هر چیز باید ببینیم خود آن اثر در این باره چه می‌گوید: ثانیاً طرف خطاب در این‌گونه موارد اگر مسلمان معتقد به الهی بودن قرآن و عدم تحریف آن باشد سخن قرآن با این دو پیش شرط؛ برای آن فرد حجت خواهد بود و ثالثاً اگر مخاطب مسلمان یا غیر مسلمانی باشد که در جست‌وجوی دلایل بیرونی می‌باشد دلایل تاریخی از نزول و جمع‌آوری قرآن و همچنین با نگاهی کتاب‌شناسانه و توصیفی به قرآن، خصوصیت مورد ادعا بررسی می‌شود.

فی السورة التي يذكر فيها كذا وكذا)...»^(۱).

۳-۲- دلایل روایی

۳-۲-۱- در مسند احمد حدیثی بسیار گویا از نظام‌بندی آیات و سوره‌قرآنی آمده است:

«حدثنا مؤمل حدثنا حماد حدثنا علي بن زيد عن خالد بن الحويرث عن عبد الله بن عمرو قال قال رسول الله (ص):
انما الآيات خرزات منظومات في سلك فان يقطع السلك يتبع بعضها بعضها»^(۲).

«آیا قرآن (همچون) دانه‌های منظم در رشته‌ای گرد آمده‌اند که اگر آن نخ و رشته (از نقطه‌ای) گسسته و منقطع گردد آن دانه‌ها در پی همدیگر روان خواهند شد».

در این حدیث شریف چند مفهوم کلیدی وجود دارد:

۱- خرزات: به معنای دانه‌ها، که به صورت جمع به کار رفته و اشاره به فردیت آیه در میان جمع آیات نموده که خود نگرشی مجموعه‌ای را در فهم هر آیه به دنبال دارد.

۲- منظومات: به عنوان صفت و ویژگی هویت جمعی آیات که حکایت از برقراری ارتباط منظم و نظام‌وار در میان آنها دارد. در درون مفهوم نظم عناصر زیر شرکت دارند:

- اجزای گوناگون: که در این جا آیات دارای مفاهیم و پیامهای گوناگون است.

- ارتباط اجزا: که به معنای تألیف جهت‌دار برای برقراری انواع مناسبتها در

۱- سیوطی: پیشین، ج ۱، ص ۲۱۰.

۲- احمد بن حنبل: مسند احمد؛ مسند المکثرین من الصحابة؛ شماره حدیث ۶۷۴۳ به نقل از: دکتر ونسنگ و دکتر همنسج: المعجم المفهرس لالفاظ الحدیث النبوی عن الکتب الستة و عن مسند الدارمی و موطأ مالک و مسند احمد بن حنبل، مطبعة بریل فی مدینه لیدن، ۱۹۴۳ م.

میان آیات است.

- کارکرد و هدف کل: غرض کلی که از مجموعه آیات دارای ارتباط منظم با موضوعات متنوع حاصل می‌شود.

سِلک: اشاره به محوری سراسری است که پیامها و اغراض متنوع دسته‌های آیات را در درون سوره‌ها به همدیگر مرتبط می‌نماید؛ همان هدف مرکزی و پیام اصلی سوره که ابعاد و جوانب آن تدریجاً به وسیله گروههای نظام یافته در اندام سوره تفصیلاً بیان می‌گردد.

- گسستن و قطع رشته و خروج مرتب دانه‌ها: به این معنا می‌تواند باشد که خواننده قرآن با ایجاد برش در اندام سوره و گزینش هر بخش آن، با موضوعی مستقل و مفید فایده با تسلسل و تعاقب هدفمند آیات همان بخش مواجه و بهره‌مند خواهد گشت.

۲-۲-۳- روزی امام رضا (علیه السلام) متذکر قرآن شدند و حجت و آیه قرآن را و همچنین اعجاز نظم قرآنی را تعظیم و بزرگ داشتند و فرمودند: قرآن همان ریسمان مستحکم و مطمئن الهی و مسیر و گذرگاه نمونه منتهی به بهشت و نجات دهنده از آتش است.

بر اثر گذر روزگار فرسوده نگشته و از رواج نخواهد افتاد، چراکه قرآن برای زمان مخصوص و محدودی نمی‌باشد بلکه برهان و دلیل و راهنمای هر انسان (در همه نسلها و عصرها) می‌باشد و هیچ‌گونه باطلی چه در گذشته و چه در آینده در آن راه نخواهد یافت. کتابی است فرود آمده از جانب خداوند حکیم و ستوده. (۱)

امام رضا (علیه السلام) در این حدیث شریف به بزرگداشت سه خصوصیت قرآن کریم پرداخته‌اند:

۱- براهین و احتجاجات الهی

۲- آیات قرآنی

۳- نظم اعجازی نظم قرآنی

نکته مهم پیوستگی و ارتباط این سه عنصر است که توجه به آن می‌تواند راهگشای مفسران و پژوهشگران علوم قرآنی در فهم عمیقتر و دقیقتر قرآن کریم قرارگیرد.

بدین صورت که برای فهم دلایل به کار رفته در آیات قرآنی می‌بایست به ارتباط و پیوستگی نظام‌مند میان آنها توجه بایسته شود. و به طریق اولی کشف حجت اصلی و کلان سوره که تجلی آن در غرض عام هر سوره می‌باشد می‌بایست از رهگذر کشف ظرایف نظم اعجازی موجود در آیات حاصل گردد.

۳-۲-۳- «خداوند متعال حضرت محمد(ص) را به پیامبری برانگیخت و با او ختم رسولان الهی را اعلام نمود لذا پس از او پیامبری نخواهد آمد. و کتاب را بر او فرو فرستاد و تمام کتابهای آسمانی را به او پایان بخشید لذا پس از آن کتابی نازل نخواهد شد.....»

چنان‌که خداوند سبحان فرموده است: «پس قرآن را که مایه تذکر و هدایتشان است، فراموش کردند و تو همواره به خیانت‌هایی از سوی آنان اطلاع می‌یابی». و این بدان سبب است که برخی از قرآن را با برخی دیگر تفسیر کردند و به منسوخ استدلال کردند در حالی که گمان می‌بردند ناسخ است و به متشابه احتجاج نمودند در حالی که به اعتقاد خود آن را محکم می‌دانستند، و لفظ خاص را دلیل قرار دادند در حالی که آن را لفظ عام به حساب می‌آوردند. به اول یک آیه استناد کردند و علت تأویلش را ترک گفتند و به آنچه که با آن آغاز می‌شود و به آنچه که کلام به آن پایان می‌پذیرد (به ابتدا و انتهای کلام الهی) دقت نظر نداشتند و موارد و مآخذش را نشناختند زیرا که آن را از اهلش فرا نگرفتند. و از پس این کردار گمراه شدند و گمراه نمودند.

و بدانید - خداوند رحمتش را شامل شما گرداند - که هر کس (به‌هنگام بررسی) در کتاب خدای عز و جل، ناسخ را از منسوخ، خاص را از عام، محکم را از متشابه... تقدیم و تأخیر آیات از یکدیگر، واضح و پرعمق، ظاهر و باطن، ابتدا و انتها... و پیوستگی و اتصال الفاظ و کلام، و آنچه را که به ماقبل و مابعد مربوط می‌شود نمی‌داند، او عالم و آگاه به قرآن نمی‌باشد و از اهل قرآن محسوب نمی‌شود.

و هر جا و هر زمان کسی را یافتید که مدعی چنین معرفتی بود، بدانید که دروغگو، بی‌منطق و حيله‌گر است که قصدش افترا بستن بر خدا و رسول او بوده، جایگاهش جهنم است و آن بدترین فرجام است»^(۱).

امام صادق (ع) در این حدیث علوم و ابزار ضروری در جهت درک صحیح و واقع بینانه از قرآن کریم را بیان می‌نماید و در چندین فراز به نظم و ترتیب قرآن به عنوان معیار تفسیر درست اشاره می‌فرماید:

- توجه به ابتدا و انتهای کلام خداوند متعال، که شامل توجه به ابتدا و انتهای یک آیه و مجموعه چندین آیه و یک سوره قرآنی می‌شود. به عبارت دیگر هر جزء از کلام قرآن را به عنوان زیر مجموعه‌ای از مجموعه بزرگتری مورد ارزیابی قرار دهیم که به آن تعلق دارد.

- توجه به تقدیم و تأخیر آیات قرآنی، که اشاره به ترتیب و چینش آیات است تا با توجه و مذاقه در نظم به کار رفته در اندام سوره رموز ژرف تقدیمها و تأخیرها آشکار گردد.

- پیوستگی کلام الهی و ارتباط هر جزء از کلام به ما قبل و مابعد، که نشان‌دهنده برقراری یک نظام هماهنگ از اجزای مرتبط در قرآن کریم می‌نماید و نفی مجموعه‌ای از اجزای بی‌ارتباط و آشفته به نام آیات در درون سوره‌ها.

- نکته جالب توجه در بیان امام (ع) ترتیب بیان علمی است که برای فهم ضابطه‌مند قرآنی مورد نیاز است. بدین شکل که امام (ع) توجه به آغاز و انتهای کلام و همچنین پیوستگی کلام الهی و ارتباط به ما قبل و مابعد را در پایان علوم قرآنی از نظر ذکری بیان می‌فرماید و این‌گونه ترتیب بیان می‌تواند نشان‌دهنده این مطلب باشد که پس از رعایت و به‌کارگیری ابزارهای مذکور در فهم کلام خدا، تفسیر پایان‌پذیرفته است و نوبت به نگرش مجموعه‌ای به آیات و سوره‌ها می‌رسد تا در پرتو آن به درک کاملتری از سخن الهی نائل گشت. و این امر تأکیدی است بر این حقیقت که نگرش مجموعه‌ای و سیستماتیک نافی تفسیر تحلیلی و جزء به جزء نیست، بلکه

مرحله تکاملی آن به شمار می آید.

۴- ارائه مصادیق و شواهد از چند سوره به همراه تجزیه و تحلیل در جهت اثبات ادعا

برای درک ضابطه مند از محور مرکزی و غرض نهایی سوره های قرآنی، نیازمند معیارهای ویژه می باشیم. این معیارها به اختصار عبارتند از:

- ۱- حذف استطرادها در جهت ترسیم پیام اصلی سوره ها
 - ۲- تحلیل رستنگاه سوره ها (تحلیل شرایط زمانی و مکانی نزول سور قرآنی)
 - ۳- تقسیم بندی آیات افتتاحیه سور قرآنی
 - ۴- تکرار پی در پی و تناوبی مفهوم و موضوعی خاص در سراسر سوره
 - ۵- آیات ابتدایی و انتهایی سوره ها
 - ۶- نسبت تکرار کلمات در هر سوره
- جهت ترسیم سیمای هماهنگ سوره ها چهار معیار اول را (به علت گنجایش محدود مقاله) به همراه سوره های متعدد به عنوان نمونه ارائه می دهیم:

۴-۱- حذف استطرادها در جهت ترسیم پیام اصلی سوره ها

در ابتدا باید پرسید چه ویژگی خاصی در تألیف سور قرآنی وجود دارد که سبب عرضه متنوع موضوعات و در عین حال هماهنگ آیات سور قرآنی شده است؟

در پاسخ باید گفت که شیوه حاکم بر عرضه موضوعات و آیات در سور قرآنی، قاعده استطراد است. استطراد آن است که گوینده به خاطر وجود مناسبتی در سخن، به آرامی از موضوع اصلی، کلام را انتقال داده و پس از تشریح و تبیین آن، پس از مدتی به حذف موضوع اصلی سخن بازگردد و این شیوه را با حفظ تنوع و طراوت ارائه مطلب، بدون آن که به پریشان گویی گرفتار شود، ادامه دهد. فهم پیام اصلی گوینده مرهون کشف استطرادها و جداسازی اجمالی آنها از هدف اصلی است؛ هدفی که گاه و بیگاه در پس استطرادها رخ پنهان می نماید و پس از زمانی کم

و یا زیاد پرده از رخسار بیرون می‌کشد.

برای آغاز به کار بدیهی است که باید از طلیعه و آغاز هر سوره به جست‌وجو پرداخت. زیرا گیونده سخن خود را به ناچار از آن‌جا شروع نموده و در ادامه به بسط و تفصیل سخن می‌پردازد. منتها باید توجه داشت که سرنخ اصلی سخن را باید از کدام قسمت طلیعه هر سوره انتخاب نمود. زیرا ممکن است آیه یا آیاتی در ابتدای هر سوره جنبه مقدمه‌چینی برای آغاز سخن باشند.

و چون سوره طولانی دارای استطرادهای بسیار متنوع و پرفراز و فرودند پی‌گیری خط اصلی سخن بسیار دشوار می‌شود، مگر آن‌که اجمالاً استطرادها را از متن اصلی سوره تفکیک نماییم. بر این اساس، برای ارائه نمونه، سوره بقره را انتخاب و تا انتهای آن استطرادها را از سخن اصلی تفکیک می‌کنیم. آن هنگام مجموعه‌ای از آیات مرتبط درباره پیام اصلی در سوره را مشاهده خواهیم نمود. آغاز سخن در سوره بقره آیه دوم آن است (ذلک الکتاب لاریب فیه هدی للمتقین) و دو عنصر کتاب و هدایت به عنوان کلمات کلیدی، و از آیه سوم استطراد به مناسبت وصف متقین آغاز شده و در آیات بعد با وصف کفار و منافقین این استطراد تداوم می‌یابد تا در آیه ۲۳ به موضوع اصلی باز می‌گردد و به همین ترتیب استطرادها و موضوعات اصلی پیاپی در اندام سوره جریان می‌یابند. اینک به متن اصلی سخن در سوره بقره، بدون در نظر گرفتن استطرادها، توجه کنید:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

ذلک الکتاب لاریب فیه هدی للمتقین (۲) وان کنتم فی ریب مما نزلنا علی عبدنا فأتوا بسورة من مثله وادعوا شهدائکم من دون اللّٰه ان کنتم صادقین (۲۳) فان لم تفعلوا ولن تفعلوا فاتقوا النار التي وقودها الناس والحجارة اعدت للكافرين (۲۴) وآمنوا (خطاب به بنی اسرائیل) بما انزلت مصدقا لما معکم ولا تكونوا اول کافریه ولا تشترؤا بایاتی ثمنا قليلاً وایای فاتقون (۴۱) اتأمرون الناس بالبر وتنسون انفسکم وانتم تتلون الکتاب افلا تعقلون (۴۴) افتطمعون ان يؤمنوا لکم وقد کان فریق منهم یسمعون کلام اللّٰه ثم یحرفونه من بعد ماعقلوه وهم یعلمون (۷۵) ومنهم امیون لا یعلمون الکتاب الا ما سانی

وان هم الايظنون(٧٨) فويل للذين يكتبون الكتاب بايديهم ثم يقولون هذا من عندالله ليشتروا به ثمنا قليلاً فويل لهم مما كتبت ايديهم وويل لهم مما يكسبون(٧٩) ولقد اتينا موسى الكتاب وقفيناً من بعده بالرسول واتينا عيسى بن مريم البيّنات وايدناه بروح القدس افكلما جاءكم رسول بما لا تهوى انفسكم استكبرتم ففريقا كذبتم وفريقا تقتلون(٨٧) وقالوا قلوبنا غلف بل لعنهم الله بكفرهم فقليلاً ما يؤمنون(٨٨) ولما جاءهم كتاب من عندالله مصدق لما معهم وكانوا من قبل يستفتحون على الذين كفروا فلما جاءهم ماعرفوا كفروا به فلعنة الله على الكافرين(٨٩) بثما اشتروا به انفسهم ان يكفروا بما انزل الله بغيا ان ينزل الله من فضله على من يشاء من عباده فبأؤ بغضب على غضب وللکافرين عذاب مهين(٩٠) واذا قيل لهم آمنوا بما انزل الله قالوا نؤمن بما انزل علينا ويكفرون بماوراءه وهو الحق مصدقاً لما معهم قل فلم تقتلون انبياء الله من قبل ان كنتم مؤمنين(٩١) قل من كان عدوا للجبريل فانه نزله على قلبك باذن الله مصدقاً لما بين يديه وهدى وبشرى للمؤمنين(٩٧) ولقد انزلنا اليك آيات بيّنات وما يكفر بها الا الفاسقون(٩٩) ولما جاءهم رسول من عندالله مصدق لما معهم نبذ فريق من الذين اتوا الكتاب كتاب الله وراء ظهورهم كأنهم لا يعلمون(١٠١) ما ننسخ من آية او ننسها نأت بخير منها او مثلها لم تعلم ان الله على كل شيء قدير(١٠٦) وقالت اليهود ليست النصرارى على شيء وقالت النصرارى ليست اليهود على شيء وهم يتلون الكتاب كذل قال الذين لا يعلمون مثل قوهم فالله يحكم بينهم يوم القيامة فيما كانوا فيه يختلفون(١١٣) وقال الذين لا يعلمون لولا يكلمنا الله كذلك قال الذين من قبلهم مثل قوهم تشابهت قلوبهم قد بينا الايات لقوم يوقنون(١١٨) الذين اتيناهم الكتاب يتلونه حق تلاوت اولئك يؤمنون به ومن يكفر به فاولئك هم الخاسرون(١٢١) ربنا وابعث فيهم رسولا منهم يتلوا عليهم آياتك ويعلمهم الكتاب والحكمة ويزكيهم انك انت العزيز الحكيم(١٢٩) قولوا امنا بالله ومانزل الينا وما انزل الى ابراهيم واسماعيل واسحق ويعقوب والاسباط وما اوتى موسى وعيسى وما اوتى النبيون من ربهم لاتفرق بين احد منهم ونحن له مسلمون(١٣٦) الذين ايتناهم الكتاب يعرفونه كما يعرفونه ابناءهم وان فريقاً منهم ليكتمون الحق وهم يعلمون(١٤٦) كما ارسلنا فيكم رسولا منكم يتلوا عليكم آياتنا ويزكيكم ويعلمكم الكتاب والحكمة ويعلمكم ما لم تكونوا تعلمون(١٥١) ان الذين يكتمون ما نزلنا من البيّنات والهدى من بعد ما بيناه للناس في الكتاب اولئك يلعنهم الله

و لعنهم اللاعنون (۱۵۹) الا الذين تابوا واصلحوا و بينوا فاولئك اتوب عليهم وانا لتواب الرحيم (۱۶۰) و اذا قيل لهم اتبعوا ما انزل الله قالوا بل نتبع ما الفينا عليه اباءنا و لو كان اباءهم لا يعقلون شيئا و لا يهتدون (۱۷۰) ان الذين يكتُمون ما انزل الله من الكتاب و يشترّون به ثمنا قليلا اولئك ما يأكلون في بطونهم الا النار و لا يكلمهم الله يوم القيامة و لا يزكّيهم و لهم عذاب اليم (۱۷۴) اولئك الذين اشتروا الضلالة بالهدى و العذاب بالمغفرة فما اصبرهم على النار (۱۷۵) ذلك بان الله نزل الكتاب بالحق و ان الذين اختلفوا في الكتاب لفي شقاق بعيد (۱۷۶) ليس البر ان تولوا وجوهكم قبل المشرق و المغرب و لكن البر من امن بالله و اليوم الاخر و الملائكة و الكتاب و النبيين و اتى المال على حبه ذوى القربى و اليتامى و المساكين و ابن السبيل و السائلين و فى الرقاب و اقام الصلوة و اتى الزكوة و الموفون بعهدهم اذا عاهدوا و الصابرين فى الباساء و الضراء و حين الباس اولئك الذين صدقوا و اولئك هم المتقون (۱۷۷) شهر رمضان الذى انزل فيه القرآن هدى للناس و بينات من الهدى و الفرقان فمن شهد منكم الشهر فليصمه و من كان مريضا او على سفر فعدة من ايام اخر يريد الله بكم اليسر و لا يريد بكم العسر و لتكفلوا العدة و لتكبروا الله على ما هديكم و لعلكم تشكرون (۱۸۵) كان الناس امة واحدة فبعث الله النبيين مبشرين و منذرين و انزل معهم الكتاب بالحق ليحكم بين الناس فيما اختلفوا فيه و ما اختلف فيه الا الذين اوتوه من بعد ما جاءتهم البينات بغيا بينهم فهدى الله الذين امنوا لما اختلفوا فيه من الحق باذنه و الله يهدى من يشاء الى صراط مستقيم (۲۱۳) امن الرسول بما انزل اليه من ربه و المؤمنون كل امن بالله و ملائكة و كتبه و رسله لانفرق بين احد من رسله و قالوا سمعنا و اطعنا غفرانك ربنا و اليك المصير (۲۸۴)

همان طور که ملاحظه می شود مجموعه آیات منتخب از مسأله کتاب و هدایت در سوره بقره که از ابتدای سوره آغاز گردیده مشتمل بر ۳۴ آیه می شود. مجموعه این آیات نشانگر خط سیر اصلی سوره بقره و مطابق با شرایط زمان نزول نیز می باشد. به گونه ای که می توان جانمایی این مجموعه را با توجه به آیات فوق، در خطوط ذیل ترسیم نمود:

- ۱- قرآن کتاب هدایتگر بوده و برای اثبات الهی بودنش تحدی می نماید.
- ۲- دعوت بنی اسرائیل برای ایمان به قرآن و پیامبر (ص) و سرزنش آنها

نسبت به نافرمانی از دستورات تورات.

۳- قطع طمع مسلمانان به ایمان آوردن یهود و اشاره به دو گروه از یهود: یهودیان امی که از کتاب آسمانی خود چیزی نمی دانند و گروهی که به تحریف حقایق تورات دست آلوده می کنند.

۴- اشاره تاریخی به مخالفت بنی اسرائیل با انبیا و حتی دشمنی کودکان آنها با جبرائیل امین و خودمداری آنها و انکار عامدانه نشانه های پیامبر (ص) در تورات و انکار متقابل یهود و نصاری یکدیگر را.

۵- پاسخ به طعنه های یهود درباره فلسفه نسخ در قرآن کریم به خاطر تغییر قبله.

۶- اشاره به اهل کتاب مؤمن و صادق و یادآوری ریشه مشترک تاریخ ادیان یعنی وجود مقدس حضرت ابراهیم (ع) و خبر از استجابیت دعای آن حضرت درباره بعثت رسول اکرم (ص).

۷- بیان گناه کتمان آیات الهی و این که دین ذاتاً وحدت بخش است و تفرقه ها به بغی و روحیه تجاوزطلبی مربوط است و نه به تعلیمات ادیان الهی.

۸- نیکی واقعی در اتصاف به ارزشهای الهی است و نه صورت خشک مناسک و دین اسلام ذاتاً آسان گیر است و نه سخت گیرانه و خارج از تحمل انسان.

۹- و ایمان جامع و همه جانبه به خدا و به همه انبیا و کتب و ملائکه و تسلیم اراده ذات احدیت بودن.

بنابراین پیام محوری سوره بقره عبارت است از: ارائه حقانیت و استقلال و ناسخیت دین اسلام نسبت به ادیان سالفه و دعوت به آن برای ایجاد تمدنی نوین.

۴-۲- تحلیل رستنگاه سوره ها (تحلیل شرایط زمانی و مکانی نزول سور قرآنی)

اغلب سوره های قرآنی در ارتباط با شرایط زمانی و مکانی ویژه ای نازل شده اند، به همین جهت در مورد سوره هایی که کاملاً و یا نسبتاً یکپارچه نازل شده اند، می توان برای یافتن ضخیت و پیام اصلی سوره از روش تحلیل شرایط زمانی و مکانی نزول سور قرآنی سود جست. به همین جهت لازم است با آگاهی و

اشراف کامل از وقایع تاریخ نزول آیات سوره و موقعیت دشمنان و مخالفان و تحلیل جایگاه مسلمانان در آن شرایط خاص به بررسی محتوای سوره پرداخت. اما از آن جا که محتوای تعالیم قرآن منجمد و محدود به شرایط نزول نمی‌باشد لازم است از پوسته و قشر حوادث و افراد و مکانها بیرون آمد تا بتوان محتوا و درسهای جاودانه سوره‌های قرآنی را فراگرفت. به عنوان نمونه به سوره مائده می‌پردازیم:

شرایط نزول تاریخی سوره مائده

- تسلط مسلمانان بر پایتخت سابق شرک و کفر.
- خاضع گشتن بسیاری از قبایل دور و نزدیک، چه به صرف اجبار و چه از روی ایمان.
- ظهور فعالیت و تلاش مدعیان نبوت که با مشاهده پیدایش وحدت عربی و سیاسی در اندیشه کسب وسیع قدرت سیاسی برآمده بودند.
- پیدایش جریان اهل رده و داغ کردن تنور متنبیان به وسیله اعراب بادیه نشین.
- آخرین فعالیت‌های مخفی اهل کتاب و مشرکین شکست خورده در جهت درهم شکستن نظام نوپای دینی - حکومتی، حتی مسموم شدن پیامبر(ص) توسط یک پیرزن یهودی، نمی‌تواند یک اقدام فردی و با احساسات شخصی صورت گرفته باشد.
- کامل شدن بیان اعتقادات و احکام مورد نیاز برای برپایی یک جامعه اعتقادی و نظام حکومتی.
- لزوم تعیین جانشینی برای رهبری پس از رحلت رسول اکرم(ص).
- ضرورت خو گرفتن روح سرکش عربی به اجرای قوانین و تمکین به لوازم زندگی مدنی و قوانین و مقررات زندگی اجتماعی.
- به همین جهت است که در ابتدای سوره وفاداری به عقود و پیمانها از مؤمنین خواسته می‌شود و در آیات بعدی با بیان احکام حج، سلطه مسلمانان را بر شبه جزیره نمایش داده و خواستار اجرای عدالت به جای انتقامهای کور و غیر

قانونی می‌شود. لذا می‌توان جانمایه سوره مائده را التزام به عقود و پیمانهای الهی دانست.

چراکه با استقرار حکومت اسلامی، لازمه تداوم آن نظام؛ جز با تمکین تمام گروههای اجتماعی اعم از مسلمان و غیر مسلمان در برابر قانون ممکن و میسر نمی‌شود. و در پرتو همین محور اصلی، مسأله جانشینی رسول خدا(ص) ولایت حضرت علی(ع) در آیات اکمال، ولایت و تبلیغ مطرح می‌شود و خطر مرتدین یاغی و آن دسته از اهل کتاب متمرّد در مواضع گوناگون آیات سوره تکرار و تأیید می‌شود.

۴-۳- تقسیم‌بندی آیات افتتاحیه سور قرآنی

هشت گروه را می‌توان براساس فواتح سور قرآنی تقسیم‌بندی نمود: (۱)

۱- مقطعات ۲۹ سوره

۲- اقسام ۲۳ سوره

۳- مخاطبات ۱۰ سوره

۴- مسبحات ۷ سوره

۵- حامدات ۵ سوره

۶- زمانیه ۷ سوره

۷- مقولات ۵ سوره

۸- متفرقات ۲۸ سوره

محور اصلی سوره‌ها را می‌توان با توجه به آیات افتتاحیه آنها تشخیص داد. چنین ادعایی در مورد هشت گروه فوق در رساله دکتری نگارنده (۲) که این مقاله

۱- رک: هاشم هاشم‌زاده هریسی: شناخت سوره‌های قرآن، قم، نشر رامین؛ پاییز ۷۴؛ ج ۱؛ چاپ دوم،

ص ۱۸.

۲- معیارهای کشف اهداف حاکم بر سور قرآنی؛ رساله دکتری؛ استاد راهنما دکتر حریرچی؛ دانشگاه

تربیت مدرس.

برگرفته از آن است انجام گرفته، ولی با توجه به ضرورت ایجاز، به چند نمونه از سوره‌های اقسام و مسبحات اشاره می‌شود:

سوره‌های اقسام

با نگاهی ولو اجمالی به سوره‌های اقسام در قرآن متوجه می‌شویم که میان محور اصلی این سوره‌ها با سوگندها و جواب سوگندها در آغاز سوره‌ها ارتباط تنگاتنگی برقرار است. به عنوان نمونه به سوره‌های یس و ص اشاره می‌کنیم:

سوره یس (سوره ۳۶)

یس والقرآن الحکیم انک لمن المرسلین علی صراط مستقیم تنزیل العزیز الحکیم لتذکر قوما ما انذر آياتهم فهم غافلون لقد حق القول علی اکثرهم فهم لایؤمنون و هنگامی که در مقاطع مختلف سوره تأمل می‌شود موضوع رسالت و رسول به عنوان محور سوره مشاهده می‌شود:

انک لمن المرسلین انما تذکر من اتبع الذکر واضرب لهم مثلاً اصحاب القرية اذ جاءها المرسلون فقالوا انا الیکم مرسلون انا الیکم لمرسلون یا قوم اتبعوا المرسلین یا حسرة علی العباد ما یأتیهم من رسول الا کانوا به یستهزئون و ما علمناه الشعر و ما ینبغی له فلا یحزنک قولهم انا نعلم ما یسرون و ما یعلنون

و اگر استطراداً سخن از معاد و آیات قدرت خداوند می‌رود در اثبات تکیه گاه رسالت انبیا که همان قدرت و عدالت الهی است می‌باشد و این که تحقق وعده‌های انبیا مستظهر به قدرت الهی است و سرنوشت تکذیب کنندگان مرسلین در دنیا و معاد رقم خواهد خورد.

سوره صاد (ص) (سوره ۳۸)

ص والقرآن ذی الذکر بل الذین کفروا فی عزة و شقاق

از دو آیه ابتدایی سوره مشخص است که محور اصلی سوره درباره ذکر است که وظیفه آن انداز به افراد و گروه‌های بی ایمان و مغرور است. علامه طباطبایی

نیز در ابتدای تفسیر سوره ص می‌فرمایند: «در این سوره گفتار پیرامون رسول خدا(ص) دور می‌زند و این که آن جناب با ذکرى از ناحیه خدا که بر او نازل شده مردم را انداز می‌کند، و به سوی توحید و اخلاص در بندگی خدای تعالی دعوت می‌کند»^(۱).

نگاهی به آیات سوره نیز ما را به این غرض اصلی راهنمایی می‌کند:

ص وَالْقُرْآن ذی الذکر بل الذین کفروا فی عزة و شقاق (۱ و ۲)

وعجبوا ان جاء هم منذر منهم وقال الکافرون هذا ساحر کذاب (۴)

قل انما انا منذر و ما من اله الا الله الواحد القهار رب السموات والارض و ما

بینهما العزیز الغفار (۶۵ و ۶۶)

ان یوحى الی الا انما انا نذیر مبین (۷۰)

و آخرین آیه سوره: قل ما اسألكم علیه من اجر و ما انا من المتکلفین ان هو الا ذکر

للعالمین ولتعلمن نبأه بعد حین (۸۶ و ۸۷ و ۸۸)

سوره‌های مسبحات

منظور از مسبحات سوره‌هایی است که در آغاز آنها تسبیح و تنزیه خداوند آمده است. تسبیح به معنای تنزیه و تقدیس خداوند است. و در واقع خداوند را از هر نوع کاستی و زشتی مبرا داشتن است. محور اصلی سوره مسبحات نیز دقیقاً تسبیح حضرت حق از مواردی است که در آن سوره شائبه گرد ضعف و نقصان را به دامان کبریایی حضرت حق می‌نشانند. و این که تنزیه فقط شایسته ذاتی است که در عظمت و کبریایی بی‌همتاست. بی‌جهت نیست که در چهار سوره مسبحات در اولین آیه دو صفت عزیز و حکیم آمده است. عزیز به معنای قدرتمندی است که منزّه از شکست است و حکیم به معنای کسی است که کارش اتقان دارد و منزّه از بیهودگی و باطل در قول و فعل است.

تعداد سوره‌های مسبحات ۷ سوره است که عبارتند از اسراء، حدید،

حشر، صف، جمعه، تغابن و اعلی، که در این مجال به جهت اختصار به بررسی دو سوره اسراء و حدید با تفسیر علامه طباطبایی می‌پردازیم:

سوره اسراء (سوره ۱۷)

سبحان الذی اسرى بعبدہ لیلا من المسجد الحرام الی المسجد الاقصی الذی بارکنا

حوله لتزیه من آیاتنا انه هو السميع البصیر

«این سوره متعرض مسأله توحید خدای تعالی، و یکتایی اش از هر شریکی که تصور شود می‌باشد. و با این‌که در این خصوص بحث می‌کند جانب تسبیح خدا را بر جانب حمد و ثنای او غلبه داده و به آن بیشتر پرداخته است، همچنان‌که ابتدای آن را به جمله (سبحان الذی اسرى بعبدہ) شروع کرده و در خلال سوره هم پی‌درپی تسبیح او را تکرار نموده، یک‌جا فرموده: (سبحانه و تعالی عما یقولون علوا کبیرا تسبیح له السموات السبع والارض و من فیهن وان من شیء الا یسبح بحمده ولكن لا تفقهون تسبیحهم انه کان حلیمًا غفورًا- ۴۳ و ۴۴-) و در جای دیگر فرموده (قل سبحان ربی - ۹۳-) و یا فرموده: (ویقولون سبحان ربنا - ۱۰۸-) و حتی درآیه‌ای که سوره به آن ختم می‌شود نیز معنای تسبیح خدا را خاطر نشان ساخته، او را بر تنزهش از داشتن شریک و ولی و اتخاذ فرزند ستوده و فرموده: (وقل الحمد لله الذی لم یتخذ ولدا ولم یکن له شریک فی الملک ولم یکن له شریک فی الملک ولم یکن له ولی من الذل و کبره تکبیرا - ۱۱۱-)... سوره مورد بحث هدفی را که دارد و آن عبارت از تسبیح خدایتعالی است با اشاره به داستان معراج رسول خدا(ص) شروع نموده و سیر او را از مسجدالحرام به مسجدالاقصی... خاطر نشان ساخته... و معنای آیه این است که باید تنزیه کند، تنزیه کردن مخصوص آن خدایی که به عظمت و کبریائیش بنده خود محمد(ص) را شبانه سیر داد، و نهایت قدرت و سلطنت خود را به وی نشان داد»^(۱).

همچنین بیشترین تکرار کلماتی چون سبحان و حمد و مشتقاتشان در این

سوره بیش از سایر سوره‌های قرآن تکرار گردیده که در جای خود به آن اشاره خواهیم داشت.

سوره حدید (سوره ۵۷)

که آیه آغازین آن چنین است:

سَبِّحْ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ

صاحب تفسیر المیزان می‌فرماید:

«غرض این سوره تحریک و تشویق مؤمنین به انفاق در راه خداست، همچنان‌که تکرار امر صریح به این معنا در خلال آیاتش اشعار به آن دارد..... و چون تشویق و تحریک مردم به انفاق، و این‌که انفاق قرض دادن به خداست این توهم را ایجاد می‌کرد که مگر خدا به مال محتاج است، لذا از همان آغاز سخن یعنی اولین کلمه سوره مسأله نزهت خدا از احتیاج را خاطر نشان نموده، فرموده آنچه در زمین و آسمانها است خدا را تسبیح می‌گویند، و نیز عده‌ای از اسماء حسناى خدا را که رساننده این نزهت است ذکر کرد، و همه سوره‌هایی که با تسبیح خدا آغاز شده، یعنی سوره حشر، صف، جمعه و تغابن که بعضی با کلمه (سبح) و بعضی دیگر با کلمه (یسبح) آغاز شده‌اند نظیر سوره مورد بحث می‌باشند».^(۱)

۴-۴- تکرار پی‌درپی و تناوبی مفهوم و موضوعی خاص در سراسر سوره

در این نوع نگرش به سوره قرآنی، کمیت توزیع موضوعات مطرح شده در یک سوره مدنظر است به گونه‌ای که شناور بودن یک موضوع خاص در اندام سوره ملاک اهمیت طرح آن در آن سوره قرار گیرد. حال اگر موضوعی خاص در یک سوره، نسبت به موضوعات دیگر در همان سوره از درجه بالاتری در توزیع در اندام و ابعاض سوره برخوردار باشد نشان‌دهنده آن است که آن موضوع، همان غرض اصلی سوره است.

مسئلاً کمیت طرح غرض اصلی در هر سوره نسبت به سایر سور متفاوت است، به گونه‌ای که می‌توان این اختلاف را در ابعاد زیر در نظر گرفت:

سوره‌های یکپارچه

سوره‌هایی که تماماً به غرض اصلی خود پرداخته به گونه‌ای که مطالب استطرادی یا در آن سوره وجود ندارد و یا بسیار اندک است. البته تعداد این گونه سور در قرآن کریم اندک است. سوره نسبتاً بزرگ از این دست، سوره حضرت یوسف (ع) است که از ۱۱۱ آیه آن حدود ۱۰۲ آیه مستقیماً به زندگانی آن حضرت اختصاص دارد و از این جهت در مقایسه با سایر سور قرآنی سیمایی ممتاز یافته است. سور نسبتاً کوتاه نیز همچون نوح (ع)، جن، واقعه، نبأ، رحمن، قیامه، حاقه، منافقین و تعداد چشمگیری از قصار السور در این دسته جای می‌گیرند. در سور مکی، تکیه عمده بر حول مباحث زیر است:

* طرح و استدلال بر اعتقادات و اصول دین همچون توحید و نبوت و معاد

** احتجاج با مشرکین

*** تسلیت دادن به پیامبر از طرق مختلف (مانند نقل ماجراهای اقوام و

انبیاء سالفه و دلگرمی به وعده‌های الهی در به ثمر نشاندن مجاهدتهای مؤمنین و شست و نابودی منکرین)

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

*** انذار مخالفین و منکرین

بیشترین حجم این سوره‌ها به صورت نسبتاً یکپارچه به این مسائل اختصاص

دارد.

سوره‌های طولانی و متوسط همراه با تنوع و گستردگی طرح مطالب

سوره‌های طولانی و متوسط از نظر کمیت به نسبت‌های گوناگون در گروه دوم جای می‌گیرند. در این گونه از سوره‌ها تنوع و گستردگی طرح مطالب و موضوعات کاملاً مشهود است؛ به خصوص در سوره‌های مدنی که عموماً آکنده از احکام و قوانین نظام اجتماعی و حکومتی‌اند. بنابراین استطرادهای متناوب و متعددی را در

این دسته از سور شاهد هستیم. ولی با وجود این همه تنوع، شاهد وجود یک موضوع طرح شده متناوب در سراسر اندام این سوره‌ها می‌باشیم که نمایانگر خط اصلی و محور مرکزی آن است. ولی سایر مطالب طرح شده از کمیت توزیعی کمتر و حتی در سطح موضعی و در حد یک بار برخوردارند. به عنوان نمونه، به بررسی سه سوره بقره، انعام و توبه می‌پردازیم.

سوره بقره

در سوره‌ای چون بقره مسأله کتابهای آسمانی و قرآن و اهتدای انسانها به آنها (به شرط داشتن تقوا) و یاعناد و عدم اهتدا به آنها از گسترده‌ترین سطح توزیعی در بخشهای مختلف سوره برخوردار می‌باشد و در نتیجه جمع‌بندی مطالب این گروه از آیات غرض اصلی به تفصیل منکشف می‌شود. همان غرضی که در بحث «اولین معیار شناخت اهداف حاکم بر سور قرآنی» از آن سخن گفتیم.

سوره انعام

در سوره انعام (از سور مکی) موضوعات مختلفی مطرح شده است، همچون:

- توحید و نشانه‌های عظمت، قدرت و رحمت خداوند

- وحی و نبوت

- معاد، حشر و نشر و ثواب و عقاب و احوال قیامت

- داستان حضرت ابراهیم، ارائه حقایق و نشانه‌های توحیدی به او، محاجه و

مناظرات عقلی او با کفار و استدلالات آن حضرت درباره خداشناسی

- فرامین دهگانه اعتقادی، اخلاقی و اجتماعی (از آیه ۱۵۱ تا ۱۵۳)

- دعوت به اصول دین: توحید، نبوت و معاد و بیش از همه درباره توحید

- ذکر نعمتهای خداوند بر بشر

ولی اکثریت حجم آیات آن را محاجه علیه مشرکین و مخالفین توحید و

نبوت و معاد تشکیل می‌دهد و در کنار این محور اصلی، مشتمل بر اجمالی از

وظایف شرعی و محرمات دینی مانند حرمت گوشت میته و حیوانی که بدون ذبح شرعی مرده باشد، حرمت خوردن خون، حرمت گوشت حیواناتی که بدون ذکر خدا ذبح شود و حکم اضطرار می‌باشد. و از جمع بندی آیات محور اصلی، غرض غایی سوره که توحید است آشکار می‌شود.

سوره توبه

در مورد سوره‌ای چون توبه مسائل گسترده و متنوعی در آن مطرح است،

مانند:

- بیزاری و اعلام براءت از کفار

- قتال با مشرکین و اهل کتاب و بیان انحرافات اهل کتاب از توحید و اصول

دین و تحریفات آنها

- افشای منافقین و بیان خیانت‌های آنان

- تحریک مسلمانان به قتال و کسانیکه از قتال تخلف می‌ورزند.

- آیاتی مربوط به دوستی و ولایت کفار

احکام سوره نیز عبارتند از:

حرمت حج مشرکین و لزوم جلوگیری از ورود آنها به مسجدالحرام، نجس بودن مشرکین، وجوب قطع ارتباط با مشرکین و اعلان براءت و نفرت از آنان، احکام زکات و صدقات و جزیه و ماههای حرام و امان دادن به مشرکین و سایر احکام مربوط به مشرکین.

ولی با این وجود بخش معظمی از سوره، مربوط به قتال با کفار و آیات مربوط به منافقین است. زیرا از نظر زمانی این سوره هنگامی نازل شد که آخرین مواضع مشرکین در هم شکسته بود و لذا ضرورت برخورد از موضع قدرت در جهت ممانعت از تجدید قوا و عرض اندام مجدد آنها ضروری می‌نمود. از این رو مسأله قطع رابطه با آنها و الغای قراردادها و پیمان‌هایی که مکرر از سوی آنها نقض شده، در سوره توبه مطرح می‌شود و از آنجا که ظهور و قدرت نفوذ منافقین در هنگام حاکمیت نظام اسلامی است و ارتباط‌های سری آنها با مشرکین و برخی از اهل کتاب

توطئه‌گر و جاسوسی آنها از معضلات اجتماع مسلمین است، بخش مهم دیگر سوره درباره این گروه است. از این رو به انحرافات اهل کتاب عنایتی شده و اخذ جزیه که نشانه حاکمیت و قدرت نظام اسلامی است در این سوره مطرح می‌شود و واقعه تبوک را که خطر عظیم مسیحیان و لشکرکشی آنها علیه ارکان نظام اسلامی است مطرح می‌نماید و در مجموع مطالب فراوانی درباره اهمیت جهاد و سرزنش گریزندگان از آن بیان می‌شود که همگی حول غرض اصلی سوره که همانا آسیب‌شناسی و آفت‌زدایی نظام تازه استقرار یافته اسلامی است، می‌باشد. نظامی که برای حفظ و بقای آن نیازمند جهاد و قتال و تعیین خطوط جداکننده دوستان و دشمنان است. دشمنانی رنگارنگ از مشرکین زخم خورده و منافقین دوست نما و اهل کتابی که شاهد نسخ دین خود و اوج گرفتن دین جدید است و دشمنان خارجی که کمر همت بر نابودی حاکمیت نوین اسلامی بسته‌اند.

منابع و مأخذ

- قرآن کریم
- صدر، سید محمدباقر: دروس فی علم الاصول، بیروت، ناشر، ۱۹۷۸ م.
- زرکشی، عبدالله بدرالدین محمد: البرهان فی علوم القرآن، چاپ اول، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۰۸، ه.ق.
- سید قطب، محمد: فی ظلال القرآن، بیروت، دارالشروق، چاپ دهم، ۱۴۰۲ ه.ق.
- سیوطی، جلال‌الدین عبدالرحمن: الاتقان فی علوم القرآن، ترجمه سید مهدی حائری، تهران؛ مؤسسه انتشارات امیرکبیر، چاپ اول، ۱۳۶۳ ه.ش.
- شحاته، عبدالله محمود: درآمدی به تحقیق در اهداف و مقاصد سوره‌های قرآن کریم، نگارش از دکتر سید محمدباقر حجتی، تهران، دفتر فرهنگ اسلامی، چاپ اول، ۱۳۶۹ ه.ش.
- طباطبایی، سیدمحمد حسین: المیزان، تهران، دارالکتب الاسلامیه؛ چاپ سوم؛ ۱۳۹۷ ه.ق.

- طبرسی، ابوعلی فضل بن حسن: **مجمع البیان فی تفسیر القرآن**، داراحیاء التراث العربی و مؤسسه تاریخ العربی؛ بیروت؛ چاپ اول؛ ۱۴۱۲ ه.ق.
- فخرالدین محمد رازی: **تفسیر کبیر**؛ بیروت؛ دارالفکر؛ چاپ اول؛ ۱۴۱۰ ه.ق.
- قرشی، سیدعلی اکبر: **قاموس قرآن**، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۴ ه.ش.
- مجلسی، محمد باقر: **بحار الانوار**، تهران، دارالکتب الاسلامیه
- هاشم هاشم‌زاده هریسی: **شناخت سوره‌های قرآن**؛ قم، نشر رامین؛ پاییز ۷۴ ه.ش.
- ونسک و همنسخ: **المعجم المفهرس لالفاظ الحدیث النبوی**، لیدن، انتشارات بریل، ۱۹۴۳ م.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

پروشکاه علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی